IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

“SADDI ISKANDARIY” VA “ISKANDARNOMA” DOSTONLARI KOMPOZITSIYASIDA AN’ANAVIYLIK VA IJODIY YONDASHUV

Sheraliyev O‘rol Egamberdi o‘g‘li
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti magistranti
sheraliyevurol4@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21471355

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” hamda Ahmadiyning “Iskandarnoma” dostonlari kompozitsiyasida an’anaviylik va ijodiy yondashuv masalalari tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor debocha qismlarining umumiy kompozitsion modeli, mualliflarning badiiy-estetik va didaktik-ma’rifiy pozitsiyasi, shuningdek, dostonlar tarkibidagi lirik, epik va ramziy qatlamlarning o‘zaro nisbatiga qaratiladi. Qiyosiy tahlil asosida Navoiy dostonida falsafiy-axloqiy konsepsiya, Ahmadiy dostonida esa epik-didaktik bayon yetakchi o‘rin tutishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Saddi Iskandariy, Iskandarnoma, kompozitsiya, debocha, an’anaviylik, novatorlik, masnaviy, Iskandar obrazi, Navoiy, Ahmadiy.

KIRISH:

Sharq mumtoz adabiyotida Iskandar mavzusi yirik adabiy an’analardan biri sifatida shakllangan. Bu an’ana tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiy haqidagi rivoyatlar, Qur’on va tafsir adabiyotlaridagi Zulqarnayn talqini, shuningdek, fors-tojik va turkiy adabiyotdagi “iskandarnoma”lar bilan boyib borgan. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni ham ana shu keng adabiy maydonning o‘zbek mumtoz adabiyotidagi yuksak namunasi hisoblanadi.

Ahmadiyning “Iskandarnoma” dostoni esa turkiy adabiyot tarixida Iskandar mavzusini keng epik shaklda yoritgan muhim asarlardan biridir. Har ikki doston umumiy syujet manbalariga tayanadi, biroq ularning kompozitsion qurilishi, mualliflik pozitsiyasi va g‘oyaviy yo‘nalishida muayyan farqlar mavjud. Shu bois mazkur ikki dostonni qiyosiy o‘rganish an’ana va ijodiy individuallik munosabatini ochishda alohida ilmiy ahamiyatga ega[1].

Dostonlar kompozitsiyasini tahlil qilishda, avvalo, debocha qismlariga e’tibor qaratish lozim. Chunki Sharq masnaviy dostonlarida debocha faqat kirish qismi emas, balki asarning g‘oyaviy-estetik dasturi, muallif dunyoqarashi va poetik maqsadini belgilovchi markaziy kompozitsion birlikdir. Debochada hamd, na’t, sababi ta’lif, salaflarga murojaat va asar yozishdan ko‘zlangan maqsad izchil bayon qilinadi. Bu hol Nizomiydan boshlangan xamsachilik an’anasida qat’iy kompozitsion model sifatida shakllangan[2].

ASOSIY QISM:

“Saddi Iskandariy” va “Iskandarnoma” dostonlari debochalarida umumiy an’anaviy birliklar mavjud. Har ikki asar Allohga hamd bilan boshlanadi, so‘ng Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ga bag‘ishlangan na’t keltiriladi. Bu tartib Sharq dostonchiligida diniy-ma’rifiy asosni belgilash bilan birga, asarning axloqiy yo‘nalishini ham aniqlaydi. Hamd va na’t qismlari dostonning badiiy olamiga kirish vazifasini bajaradi hamda o‘quvchini asardagi ma’naviy muhitga tayyorlaydi.

Biroq umumiy kompozitsion model har ikki shoirda bir xil badiiy vazifani bajarmaydi. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” debochasida so‘z san’ati, she’riyatning ijtimoiy va ma’naviy

[1] Ahmedî // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları, 1989. – C. 2. – S. 165–167.

[2] Bertels E.E. Navoiy va Jomiy. – Toshkent: Fan, 1965. – B. 132–134.

ahamiyati, ijodkor mas'uliyati haqida kengroq mulohaza yuritadi. Navoiy uchun debocha - poetik tafakkur maydoni, unda shoir o'zining estetik qarashlarini ochadi va keyingi voqealar falsafiy talqinini tayyorlaydi[3].

Ahmadiy "Iskandarnoma" debochasida esa didaktik-ma'rifiy yo'nalish nisbatan kuchliroq seziladi. Shoir Iskandar obrazini ideal hukmdor, adolat va ilm homiysi sifatida talqin qilishga intiladi. Debochadagi asosiy urg'u o'quvchiga axloqiy saboq berish, hukmdorlik fazilatlarini ko'rsatish va ilm-ma'rifatning ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlashga qaratiladi. Shuning uchun Ahmadiy debochasida badiiy-estetik mulohazalardan ko'ra pand-nasihat va ma'rifiy mazmun ustuvorlik qiladi[4].

Ikki debochani qiyoslaganda, ularning umumiy jihati an'anaviy kompozitsion tartibga amal qilishida, farqli jihati esa mazmuniy urg'uning turlicha qo'yilishida namoyon bo'ladi. Navoiyda debocha badiiy-estetik konsepsiyani ochuvchi vosita bo'lsa, Ahmadiyda u asarning didaktik maqsadini izohlovchi qism sifatida faol ishlaydi. Demak, bir xil adabiy an'ana ikki muallif ijodida ikki xil badiiy vazifani bajaradi.

Dostonlar kompozitsiyasidagi asosiy farq, avvalo, ularning g'oyaviy yo'nalishida ko'rinadi. "Saddi Iskandariy"da Iskandar obrazining harbiy yurishlari faqat tashqi voqealar silsilasi sifatida emas, balki hukmdorning ma'naviy kamolot yo'li sifatida talqin qilinadi. Navoiy uchun Iskandar - adolat, ilm va hikmatga intilgan hukmdor. Shu sababli dostonda voqealar rivoji falsafiy-axloqiy xulosalar bilan uzviy bog'lanib boradi.

Ahmadiy dostonida esa epik voqealar silsilasi, sarguzasht ruhi va tarixiy bayon kengroq o'rin egallaydi. Asarda Iskandar faoliyati turli yurishlar, davlatlar bilan munosabatlar, g'aroyib voqealar va didaktik lavhalar orqali yoritiladi. Bu jihatdan "Iskandarnoma" ko'lami keng, tarkibida turli ma'rifiy, tarixiy va ensiklopedik ma'lumotlar mujassam bo'lgan murakkab epik asar sifatida namoyon bo'ladi[5].

Ikkinchi muhim farq hajm va kompozitsion ixchamlik masalasidir. Navoiy "Saddi Iskandariy"da syujetni maqsadga muvofiq tarzda jamlaydi, voqealarni falsafiy xulosa va obrazlar tizimi bilan birlashtiradi. Natijada doston ichki yaxlitlikka ega bo'ladi. Ahmadiy esa bayonni kengaytiradi, turli epizodlar, qo'shimcha rivoyatlar va tarixiy-didaktik qatlamlar orqali asar ko'lamini kengaytiradi. Bu hol har ikki shoirning ijodiy maqsadi va adabiy muhitidan kelib chiqadi.

Uchinchi farq lirik va epik unsurlar nisbatida kuzatiladi. Navoiy dostonida epik voqealar lirik chekinishlar, falsafiy mushohadalar va axloqiy umumlashmalar bilan uyg'unlashadi. Bu usul Iskandar obrazini faqat voqea markazidagi qahramon emas, balki ma'rifiy-falsafiy timsol sifatida ko'rsatishga xizmat qiladi. Ahmadiyda esa epik bayon nisbatan ustun: voqealar ketma-ketligi, sarguzasht dinamizmi va didaktik izohlar asar tuzilishida asosiy o'rin egallaydi.

To'rtinchi farq ramziy qatlam bilan bog'liq. Navoiy dostonida ramziylik butun asar matniga singdirilgan bo'lib, Iskandar obrazi orqali adolatli hukmdor, ilmparvar shaxs va ma'naviy kamolotga intilgan inson g'oyasi ilgari suriladi. Ahmadiyda esa ayrim obrazlarning ramziy vazifasi aniqroq seziladi: Arastu aqlni, Iskandar ruhni, Doro esa nafsni ifodalovchi badiiy birlik sifatida talqin qilinadi. Bu tafovut Navoiyda ramziy-falsafiy chuqurlik, Ahmadiyda esa didaktik izohlilik kuchli ekanini ko'rsatadi[6].

---

[3] Hayitmetov A. Alisher Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1969. – B. 118–121.

[4] Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004. – S. 219.

[5] Akdoğan Y. Ahmedî Dîvânı ve İskendernâme üzerine araştırmalar. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988. – B. 45–52.

[6] Ismoilov I. Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonining qiyosiy tahlili: filol. fan. dokt. diss. – Toshkent, 2019. – B. 88–89.

Mazkur qiyosiy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ikkala shoir ham Nizomiy an’anasiga tayangan bo‘lsa-da, uni shunchaki takrorlamaydi. Navoiy an’anani o‘zbek adabiy tafakkuri, ma’rifiy-falsafiy qarashlari va poetik idealiga mos holda qayta ishlab, Iskandar mavzusini yangi bosqichga olib chiqadi. Ahmadiy esa Nizomiy an’anasini turkiy adabiy muhitga moslashtirib, epik bayon, didaktik ruh va ensiklopedik kenglik bilan boyitadi. Shu jihatdan har ikki doston mustaqil badiiy hodisa sifatida baholanishi lozim.

Dostonlar kompozitsiyasini qiyosiy o‘rganish an’anaviylik va novatorlik munosabatining murakkab tabiatini ochadi. An’anaviylik hamd, na’t, sabab-i ta’lif, Iskandar syujeti, donishmandlar ishtiroki va hukmdorlik konsepsiyasida namoyon bo‘lsa, novatorlik mualliflarning mazmuniy urg‘ularni turlicha qo‘yishi, syujetni qayta tashkil etishi va obrazlarga yangi semantik yuk berishida ko‘rinadi. Aynan shu jihatlar “Saddi Iskandariy” va “Iskandarnoma”ni o‘zaro yaqin, ammo badiiy-estetik mohiyatiga ko‘ra farqli asarlar sifatida ko‘rsatadi[7].

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, “Saddi Iskandariy” va “Iskandarnoma” dostonlari Sharq mumtoz adabiyotidagi iskandarnoma an’anasining ikki muhim badiiy ko‘rinishidir. Har ikki asar umumiy manbalarga tayansa-da, ularning kompozitsion qurilishi va g‘oyaviy yo‘nalishi turlicha. Navoiy dostonida falsafiy-axloqiy konsepsiya, poetik-estetik tafakkur va ramziy chuqurlik ustun bo‘lsa, Ahmadiy dostonida epik bayon, didaktik-ma’rifiy ruh va keng ensiklopedik tasvir yetakchi o‘rin tutadi. Debochalar qiyosida ham shu tafovut yaqqol ko‘rinadi: Navoiy debochasi ijodkorning poetik qarashlarini ochuvchi badiiy maydon vazifasini bajarsa, Ahmadiy debochasi didaktik maqsadni belgilovchi kirish qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli bu ikki dostonni qiyosiy tahlil qilish Navoiy va Ahmadiy ijodiy individualligini, shuningdek, turkiy adabiyotda an’ana va novatorlik munosabatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati; Библиографические ссылки; References:

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 11-jild. – Toshkent: Fan, 1993. – 640 b.
2. Ahmedî // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları, 1989. – C. 2. – S. 165–167.
3. Bertels E.E. Navoiy va Jomiy. – Toshkent: Fan, 1965. – 220 b.
4. Hayitmetov A. Alisher Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1969. – 195 b.
5. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004. – 219 s.
6. Akdoğan Y. Ahmedî Dîvânı ve İskendernâme üzerine araştırmalar. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
7. Ismoilov I. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonining qiyosiy tahlili: filol. fan. dokt. diss. – Toshkent, 2019. – 160 b.
8. Qayumov A. Alisher Navoiy ijodi haqida maqolalar. – Toshkent: Fan, 1976. – 195 b.

[7] Qayumov A. Alisher Navoiy ijodi haqida maqolalar. – Toshkent: Fan, 1976. – B. 72–74.